

державного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. - № 1. - 2000. Луцьк, 2000. - С.88-96; 9. Kwasniewski K. Konflikt etniczny // Sprawy Narodowościowe. - 1994. - Z.1. - S.41-59; 10. Левчанівська О. Далеке і близьке: нариси, статті. - Луцьк: Надстир'я, 2000. - 216 с.; 11. Левчанівська І. Промова в сенаті 28 липня 1924 р. //З трибуни. - 1. - Львів - Луцьк- Холм - Бересте, 1925. - С.93-96;12. Лисяк-Рудницький Іван. Вклад Галичини в українські визвольні змагання. - Історичні есе. - Т.2. - К., 1994. - 98 с.;13. Наше життя. - 1926. - 21 листопада; 14. Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині: 1861-1939. - Львів, 1970. - 340 с.; 15. Пропольські народні університети //Волинь. - 1999. - 10 червня;16. Рік за роком //Волинь. - 1998. - 15 грудня; 17. Сивіцький М. Записки сірого волиняка. - Львів, 1996. - 376 с.

С.І. Дровозюк

БІЛЬШОВИЦЬКІ ТЕХНОЛОГІЇ «ПЕРЕВИХОВАННЯ» УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ У 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Українська інтелігенція, яка плекала надію на відродження національної культури та державності України, була перешкодою на шляху до остаточного утвердження сталінської диктатури. Тому більшовики послідовно проводили курс на «перевиховання» інтелігенції. «Виховні» зусилля репресивно-ідеологічної машини були спрямовані на те, щоб примусити кращих представників української інтелігенції відмовитися від політичних переконань та методологічних позицій і перейти на марксистсько-ленінську платформу. Тиск на українську інтелігенцію мав на меті зламати її морально, змінити духовну сутність, репресивними засобами включити в єдиний ідеологічний механізм, а у випадку найменшої нелояльності – знищити фізично.

Більшовицька політика щодо інтелігенції характеризувалася винятковою технологічністю, що означало послідовне й системне використання всіх можливих засобів та інструментів для досягнення поставленої мети. Ця технологічність була зумовлена страхом перед українською інтелігенцією як носієм національно-визвольних тенденцій та примітивним переконанням, що у «соціалістичному казані» можна швидко переплавити людську масу і одержати небачений досі продукт - «нову людину». Зорієнтованість на швидке досягнення максимального результату робили цю політику жорсткою й безкомпромісною.

Поставлена проблема неодноразово порушувалася у працях, присвячених українській інтелігенції 20-30-х рр.¹ та репресіям в Україні², однак, на думку автора, більшовицькі технології «виховного» впливу на інтелігенцію з метою зміни її духовної сутності потребують системного підходу та конкретно-історичного дослідження. Таке бачення проблеми набуває особливої актуальності у руслі антропологічно орієнтованої історії, що дає можливість розглядати долю української інтелігенції не лише в контексті політичної історії, а й з погляду її духовних трансформацій.

Автор даної розвідки не претендує на всебічне дослідження зазначеної проблеми, а має на меті окреслити її контури, виділити аспекти, що потребують першочергового аналізу.

За масштабами і силою репресивного впливу на перше місце варто поставити показові політичні процеси. Саме показовість та планування виховного впливу були характерними ознаками цього дійства³. Характерним прикладом більшовицьких виховних технологій є процес «СВУ», який, за висловом Ю.І. Шаповала, «перетворювався на трагічну інтродукцію глобального «упокорення» інтелектуальних верств України»⁴. Арешти, ув'язнення і допити помітно вплинули на морально-психологічний стан звинувачених у причетності до «СВУ». Більшовицькі технології передбачали, що процес повинен мати максимальний суспільний резонанс і підтримку трудящих. Тому не дивно, що вже в перших репортажах газети повідомляли про те, що зала, де відбувався суд, була переповнена трудящими, які ставляться до процесу з великим інтересом. Одразу був задіяний ще один механізм – засоби масової інформації. Тон у нагнітанні масової істерії навколо «СВУ» задавали більшовицькі ідеологи, які виступили з викривальними статтями у газетах і журналах⁵. Газети друкували матеріали про засідання суду, рясніли войовничими заголовками і гаслами. До цієї кампанії були залучені не тільки центральні, а й усі місцеві видання, що давало можливість тиснути на все суспільство. Для розуміння поведінки підсудних і змісту проголошених ними зізнань важливо в деталях реконструювати все, що відбувалося в камерах і на допитах. Виявлені істориками нові документи дають можливість відтворити механіку впливу на особистість в тих умовах. Так до камери, в якій перебував С.Єфремов, підсадили інформатора, який подавав докладні звіти про поведінку і настрої академіка. У одній з розмов, що відбулася після допиту, він сказав: «Краще б відразу взяли і покінчили зі мною, ніж ця мука кожного дня допитами». При цьому академік був дуже схвилований,

говорив зі сльозами на очах⁶. Під впливом допитів С. Єфремов написав «Підсумки моєї контрреволюційної діяльності», в яких визнав свою вину. «...Єдине бажання, яке може мати й про яке мріяти, це спокутувати справжньою роботою на користь робітництва й селянства цю свою подвійну вину»⁷. Для розуміння змін, що відбувалися в поведінці звинувачених, важливе значення має їхнє заключне слово, виголошене під час допиту у суді. Так М.М. Чехівський заявив, що розвиток індустріалізації, колективізації, української культури «йде на добро українського народу»⁸. Вчитель О.З. Гребенецький сказав: «Тепер я бачу, як на Україні розвивається справжня українська школа під проводом комуністичної партії...»⁹. Вчителька суспільствознавства школи ім. Шевченка Н.С. Токарівська звернулася до інтелігенції, яка ще «хиталася»: «Я маю звернутися саме до цієї частини інтелігенції із закликом обміркувати наш процес, бо я глибоко переконана, що це обміркування може призвести лише до одного – до спільної, одвертої, щирої праці з радянською владою, на чолі якої стоїть комуністична партія»¹⁰. О.Гермайзе наприкінці свого виступу також заявив, що засуджує своє минуле й був би щасливий, коли б йому дали змогу не тільки на словах, а й на ділі довести це¹¹.

Відчаєм, каяттям і самозвинуваченням у найтяжчих злочинах проти свого народу пройнятий виступ у суді Дурдуківського: «Рідний краю, рідні робочі люди, простіть мене за те, що хотів вас уярмити, поневолити»¹². На завершальній стадії фарсу важливо було не тільки примусити підсудних визнати вину і покаятися, а й створити ілюзію добровільності і щирості каяття. У цьому аспекті прикметним було останнє слово Ніковського: «Я говорю тут на трибуні з доброї волі. Мене ніхто не тягнув за язика... Хай знає радянська суспільність і там за кордоном, що так каятися нас примусити ніхто не міг. Ми каялися з щирого бажання вбити до кінця контрреволюцію»¹³.

Обов'язковим елементом більшовицьких виховних технологій було формування образу ворога. Ця мета простежується, зокрема, у процесі розгляду справи „СВУ». Були інспіровані акції, що мали засвідчити масову підтримку судилища над старою інтелігенцією. Так у Вінниці учасники «демонстрації-протесту» «проти скаженої протирадянської пропаганди» несли гасло «Вимагаємо найсуворішої кари контрреволюціонерам – організаторам СВУ!»¹⁴. «Найсуровішої кари» нібито вимагали збори с.Сокілець Гайсинського району, збори КНС с.Юрківки на Тульчинщині, учасники конференції вчителів Тростянецького району на Поділлі тощо.¹⁵ Проведення цих акцій та повідомлення про них у пресі розширювали масштаби «виховного» впливу на суспільство, формували атмосферу тотального страху. Для дослідження механіки маніпулювання суспільною свідомістю було б цікаво з'ясувати, чи справді відбувалися такі збори, хто і як їх організовував, хто брав у них активну участь.

Значний «виховний» ефект судилища засвідчила поведінка тих представників інтелігенції, яких не було серед фігурантів справи, але вони звинувачувалися у зв'язках з членами міфічної «СВУ». Процес «перевиховання» під впливом справи «СВУ» можна простежити за текстами свідчень М.Т.Рильського. У «Додаткових свідченнях» від 30 березня і 1 квітня 1931 р. він визнав свій шлях хибним, «цілковито» в усьому розкаюся і дав тверду обіцянку повністю розірвати стосунки з усіма, хто не тільки проти радянського будівництва, а хоч би хитався, «змити з себе всі ті ганебні плями», які залишилися «від стикання з носіями убогої ідеї голого «українства»¹⁶. Нарешті поет зробив для себе незаперечний висновок: «... Письменник на Радянській Україні, взагалі в СРСР, коли не хоче морально вмерти, повинен стати радянським на всі «сто відсотків»¹⁷.

Важливе місце у системі засобів «перевиховання» української інтелігенції відводилося різноманітним зборам, на яких здійснювався ритуал засудження «контрреволюційної діяльності» й підтверджувалася відданість радянській державі. Такі збори в обов'язковому порядку проводилися у наукових колективах. Так 26 листопада 1929 р. відбулися загальні збори колективу ВУАН з приводу повідомлення ДПУ про викриття «Контр-революційної організації «СВУ»», на яких головував О. Дорошкевич, а за секретаря був К. Копержинський. Як і належало, учасники зборів засудили «контрреволюційну» діяльність «СВУ» і заявили, що колектив Академії завжди буде «стояти на ґрунті радянської держави, активно здійснюючи плани й завдання соціалістичного будівництва»¹⁸. Так само висловилася Рада ВУАН. Заслухавши інформацію про викриття «СВУ», вона прийняла ухвалу, яка має три характерних елементи: декларування успіхів соціалістичної реконструкції; «рішучу відсіч» спробам затримати «переможну ходу»; запевнення у вірності радянській владі¹⁹.

Безпідставні звинувачення, приниження людської гідності, побиття, використання так званого «конвеєра» (коли слідчі змінювали один одного, щоб безперервно допитувати одну й ту ж особу), шантаж, погрози, садистський тиск на психіку (наприклад, заарештованого неодноразово виводили вночі і повідомляли, що ведуть на розстріл, але потім поверталися; перед голодним

заарештованим розкладали їжу, обіцяючи нагодувати тільки тоді, коли буде підписаний сфабрикований протокол допиту), брутальна лайка – ось лише деякі методи, які використовували слідчі, щоб примусити заарештованих зізнатися у контрреволюційній діяльності²⁰.

У системі засобів і прийомів морально-психологічного катування особливо виділяється доведення відомих представників української інтелігенції до публічного каяття. Дослідники вже звернули увагу на внутрішню природу каяття невинних людей в період сталінщини²¹, однак це соціально-психологічне явище потребує детального дослідження. Процес доведення до каяття відображений у «Автобіографії ув'язненого В.Отамановського», додатках до неї, заявах, автобіографічній сповіді науковця-історика «Моє каяття». У згаданих документах він розкрив еволюцію свого політичного світогляду у 20-х рр., моральні тортури, які йому довелося пережити в ув'язненні. У заяві від 14 листопада 1929 р. він писав: «...Безвинно ув'язнений вже майже три місяці, я не відчуваю якоїсь прихильності до життя, відчуваю, як гине мій інтелект, а сам стою на межі божевільства. Щоб припинити ці моральні тортури, я ладен вам підписати «карт бланш», або навіть написати свідчення вигідні вам, ... тому, що далі терпіти не можу і бажаю смерті...»²². Науковець намагався переконати владу, що він широ вважав себе за людину радянської орієнтації²³, запевняв, що від кінця зими – початку весни 1929 р. він «остаточно стояв на радянській платформі»²⁴. У «Каятті» історик визнав свою діяльність шкідливою і злочинною. «...Мою провину збільшує ще й те, - писав В. Отамановський - що я особисто зобов'язаний можливістю здобути наукову кваліфікацію виключно радянській владі». Тут же прозвучало те, чого так наполегливо добивався від дослідника більшовицький режим: «Я даю також урочисту й чесну обітницю відтепер і назавжди непохитно стояти на ґрунті радянської державності»²⁵. На допиті під час судового процесу «СВУ» В.Отамановський визнав, що був «шкідником у проведеної українізації»²⁶.

Репресії проти української інтелігенції починалися за командою з імперського центру. Було послано кілька сигналів, що знаменували початок тотального наступу на інтелігенцію. Своєрідною командою «фас!» стали всесоюзна конференція істориків-марксистів і нарада етнографів в Ленінграді, що відбулася в квітні 1929 р. Так нарада поставила за мету «розмітити ті віхи, що за ними повинна розвиватися етнографія». Ці «віхи» були визначені в резолюції, яка стверджувала, що етнографи «повинні» «пройняти марксизмом» свої дослідження. Було також оголошено про відмежування «від усякого фрейдизму, психологізму, біологізму, від пережитків заплутаної дрібнобуржуазної народницької ідеології»²⁷. Представники твердої більшовицької лінії в лавах Етнографічної комісії ВУАН розгорнули «критичний» та «самокритичний» огляд її попередньої діяльності, ворожої пролетаріатові. При цьому було підкреслено, що мало було засудити своє минуле і відмежуватися від нього на словах, - необхідно «на ділі ... довести своє задеклароване бажання стати на погляд пролетаріату». Шлях до цього лежав «через гостру сувору самокритику і критику»²⁸. Жертвами цієї «гострої» та «суворої» критики стали А. Лобода, О. Пчілка, Н. Дмитрук, М. Левченко, В. Петров.

Жорстоким засобом тиску на моральний стан інтелігенції були «чистки», за допомогою яких одні усувалися з посад, а інші різко міняли позицію і заявляли про готовність служити владі. У цьому плані показовою є поведінка керівника Етнографічної комісії В. Петрова. Коли у процесі чистки апарату ВУАН над науковцем нависла загроза звільнення з посади, він покався і різко повернув до марксо-ленінських доктрин. В. Петров також взяв безпосередню участь у «чистці» визначних українських дослідників. За дорученням керівництва він підготував розгромну доповідь проти А. Кримського. В. Петров залишився неушкодженим і продовжував працювати²⁹.

Одним із засобів «перевиховання» інтелігенції була так звана «самокритика», якій передувала «критика» на замовлення. Прийоми підведення науковця до «відвертої самокритики» можна простежити за реакцією на книжку М.І. Подольського «Кредит для селян. Порадник у позичкових операціях» (1929 р.). Вирок цьому виданню і його авторові прозвучав у рецензії «Шкідлива книжка», яка була опублікована в журналі «Більшовик України». «Шкідливість» книжки полягала в тому, що «в ній є всяка народницька мораль, ліберальні сентенції, але нічого щодо індустріалізації країни, масової колективізації». Книжка була охарактеризована як «цілком шкідлива», тому її «треба вилучити з користування»³⁰. Згодом М.І. Подольський виступив із «самокритикою» і «широ» та «відверто» визнав свою працю «шкідливою». На морально-психологічний стан автора «самокритики» вказують мовні засоби і стиль відповіді на критику. Так М.І. Подольський вважав за необхідне підкреслити, що його опонент «тисячу разів має рацію», характеризує це видання як шкідливе. Прикметно, що на одній сторінці тексту «самокритики» автор 9! разів назвав свою книжку шкідливою³¹. Ще один приклад визнання і «спокутування» помилки - лист автора оповідання «Вбивство» М. Могилянського до журналу «Червоний шлях», в

якому він переконував, що участь у радянському будівництві - це «єдиний гідний для української інтелігенції шлях»³². Часом самокритика поєднувалася з нищівною критикою праць науковців, яким на той час вже було поставлене клеймо ворога. Так відомий народознавець К. Копержинський, піддавши нищівній критиці працю М. Грушевського «Історія української літератури», «порядком самокритики» каюся, що у своїх оглядах не раз давав позитивну оцінку згаданій праці академіка замість того, щоб «скритикувати її з позицій марксо-ленінської науки». Після «самокритики» К.Копержинський проілюстрував «шкідливий вплив фольклористичних студій буржуазного й фашистського фронту» і закликав «не спускати з ока» «клясового ворога»³³.

Логічним продовженням «самокритики» було «виправлення помилок». Готовність до «виправлення помилок» стала загальним стилем поведінки усіх верств суспільства. Її зразки демонстрували самі представники більшовицької верхівки, що було неодмінним засобом виживання в тих умовах. Показовим є лист В.Затонського до редакції журналу «Літопис революції», де він, повертаючись до своїх спогадів, опублікованих у згаданому виданні, визнав, що його вислів про «гру Ільїча з лівими с.-р.» був невдалим, бо в Леніна була «не гра, а далекозора та завжди принципова клясова політика». Після цього «виправлення» В.Затонський застеріг, що «...треба бути обережнішим та уважно ставитися до кожного формулювання»³⁴. Режим пильно стежив за тим, щоб «виправлення помилок» було повним і остаточним. Якщо автор не виявляв у цьому належної наполегливості, його спонукали до повторного виправлення помилок. Таку процедуру пройшов історик-марксист М. Яворський. Як критик, який допомагає «виправити помилки», виступив М. Скрипник. Йшлося про книжку М. Яворського «Історія України в стислому викладі», що стала предметом широкої уваги, в тому числі й на з'їзді істориків-марксистів. Під тиском критики М. Яворський визнав свої «помилки» і заявив, що ставить завданням виправити їх. «Щире» визнання і «виправлення помилок», яке він продемонстрував у російськомовному виданні згаданої праці (переоцінка «драгоманівщини», ролі «селянських спілок» і дрібної буржуазії в революції 1905 р. тощо), не задовольнили рецензента. М.Скрипник заявив, що «т.Яворський ніяк не виправив інших своїх помилок відносно сільської буржуазії, цебто своєї теорії двокуркульності» і зажадав «чітко й принципіально» викреслити все те, що залишилося від згаданої теорії³⁵. Інтелігенція була поставлена в умови, коли «самокритика» повинна була тривати безперервно. Так Є. Кирилюк у світлі листа Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция» ніби-то зрозумів, що вся його попередня «самокритика» «була зовсім недостатня», що він «не розкрив усіх своїх збочень і помилок». Продовжуючи «самовикриття», науковець задекларував те, що вимагав від нього режим: «стою твердо на позиції марксистсько-ленінського літературознавства»³⁶.

Новітні дослідження відкрили ще один засіб «перевиховання» української інтелігенції, що цілеспрямовано використовувався спецслужбами – «посилення незгод у верхах української шовіністичної громадськості»³⁷. Повідомляючи про допит підсудного у справі «СВУ» О. Гермайзе, газети акцентували увагу на його розповіді про суперечку між С. Єфремовим і М. Грушевським. З цією ж метою був процитований саме той запис у щоденнику С.Єфремова, де від дав М. Грушевському досить непривабливу характеристику³⁸.

Отже, для «перевиховання» української інтелігенції більшовицький режим використав широкий арсенал засобів: звинувачення у «контрреволюційній» діяльності, арешти, ув'язнення, катування, відкриті судові процеси, збори, критику та «самокритику» тощо. У практиці «перевиховання» застосовувалися різноманітні комбінації цих засобів, поєднання механізмів публічного тиску і засобів таємного впливу. У вказаних засобах бачимо низку специфічних прийомів і мікроприймів морально-психологічного тиску і руйнування особистості.

Особливу роль у приборканні української інтелігенції відігравали засоби масової інформації, через які реалізувалися конкретні технологічні прийоми, дискредитувалися наукові концепції і формувався образ ворога. Використовуючи пресу як засіб маніпулювання суспільною думкою, режим готував ґрунт для остаточної розправи з тими, хто не хотів стати «гвинтиком» сталінської ідеологічної машини. Історики висвітлили важливі аспекти репресій проти інтелігенції, однак у технологіях впливу на неї з метою зміни духовного світу є ще чимало нез'ясованих питань і таємничих обставин, в тому числі пов'язаних із суб'єктивним світом людини. Завдання історичної науки – дослідити усі вузли і найменші деталі цієї машини.

Поглиблене дослідження морально-духовної катастрофи української інтелігенції в період сталінщини потребує виявлення і детального аналізу усієї сукупності прийомів і засобів, які практикувалися більшовицьким режимом з метою її радянізації. Отже, систематизація і аналіз більшовицьких технологій впливу на свідомість української інтелігенції допоможе глибше збагнути

моральні тортури, через які вона змушена була пройти, а також поглибити розуміння природи більшовицького режиму. Детального розгляду потребує соціально-психологічна природа каяття, яке відображає сам процес морально-психологічного катування інтелігенції. Більшовики домагалися публічного визнання жертвою своєї поразки. Саме публічне моральне розп'яття, руйнування особистості мало показати могутність більшовицького режиму і жалюгідність його опонентів. При цьому досягався подвійний ефект: одночасно з нейтралізацією ідейних опонентів відбувалося формування атмосфери тотального страху в суспільстві. У зв'язку з цим важливим історичним джерелом є покаєнні листи і заяви науковців, вчителів, письменників, лікарів, інженерів. Ці документи відбивають міру приниження людської гідності й руйнування особистості в умовах сталінського терору. У контексті досліджуваної проблеми значний інтерес становлять мовні засоби морально-психологічного катування, його словник. Саме тут відкриваються можливості для психолінгвістичного дослідження, поєднання зусиль істориків та представників інших гуманітарних наук.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки).-К., 1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 20-30-х років: соціальний портрет та історична доля.- К., Едмонтон, 1992; Рубльов О.С., Чеченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.).- К.,1994; 2. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.): Джерелознавче дослідження.- К., 1999; Марочко В., Хілліг Гьотц. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941).- К., 2003; Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження.- Донецьк, 2003; Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д.В.Архирейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін. Відповід. ред. В.А.Смолий.- К.,2002; Ченцов В.В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки.- К., 1999; Табачник Д.В. Феномен тоталітарно-репресивного суспільства в Україні (кінець 20-х – 50-ті роки): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук.- К., 1995; 3.Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки).- К., 1991.- С.32; 4. Шаповал Ю.І. Переддень і апогей великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси.- К., 2002.- С.404; 5. Скрипник М. Контрреволюційне шкідництво на культурному фронті // Червоний шлях.- 1930.- №4.- С.138-150); Любченко П. До процесу «СВУ» // Комуніст.- 1930.- 25 лютого; Хвиля А. «Союз визволення України» - загін світового фашизму // Комуніст.- 1930.- 10 лютого; 6. Шаповал Ю.І. Переддень і апогей великого терору // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст.: Історичні нариси.- К., 2002.- С.404-405; 7. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. Науково-документальне видання.-К.,1995.-С.224; 8. Червоний край.- 1930.- 23 березня; 9.Там само.- 28 березня; 10. Там само; 11.Там само.- 2 квітня; 12.Там само.-20 квітня; 13.Там само; 14.Там само.- 17 березня; 15.Червоний край.- 1930.- 26 березня, 20 квітня; 16. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. Науково-документальне видання.-К.,1995.- С.270, 274; 17. Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. Науково-документальне видання.-К.,1995.-С.283; 18. Вісті ВУАН.- 1929.- №11-12.- С.38-39; 19.Там само.- №11-12.-С.18-19); 20. Шуйський І. Використання радянськими репресивними органами методів морального та фізичного впливу на громадян у процесі розслідування політичних справ у 30-ті роки ХХ ст. // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр.- К., 2003.- Вип.7.- С.330-332); 21. Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: проблеми самоорганізації. В 2-х т. Т.1. Критика історичного досвіду.- К., 2003.- С.270; 22. Цит. за: Каросєва Л.Р., Шпильова Л.М. Валентин Дмитрович Отамановський // Подільська старовина: Зб. наук. праць.- Вінниця, 1993.- С.8; 23. Отамановський В.Д. Моє каяття // Подільська старовина: Зб. наук. праць.- Вінниця, 1993.-С.24; 24.Там само.- С.27; 25.Там само.- С.28; 26.Червоний край.- 1930.- 4 квітня; 27. Бюлетень етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук.- 1930.- №13.- С.4; 28. Етнографічний вісник.- 1932.- Кн.10. С.1, XV – XVI; 29. Ульяновський В. «В пустелі мені з'явився біс», або про темну мантію Віктора Петрова // Філософська і соціологічна думка.- 1995.- №1-2.- С.182; 30. Логвин М. Шкідлива книжка // Більшовик України.- 1930.- №3.- С.78; 31. Подольський В. Одверта самокритика.// Більшовик України.- 1930.-№12.- С.81-82; 32. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський.- К.,2005.- С.248-249; 33. Копержинський К. Формалізм-естетизм на послугах національ-фашизму.// Життя й революція.- 1932.- №6-7.- С.216; 34. Літопис революції.- 1929.- №5-6.- С.385; 35. Скрипник М. Помилки та виправлення академіка М.Яворського // Більшовик України.- 1930.- №2.- С.12-26); 36. Кирилук Є. Лист до редакції.- Життя й революція.- 1932.- №6-7.- С.242-243; 37. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський.- К., 2005.- С.244-245; 38. Червоний край.- 1930.- 2 квітня.

В.А. Тучинський, В.Томулець

РАДЯНСЬКО-РУМУНСЬКІ ВІДНОСИНИ 1917-1924 РР. ЯК ГОЛОВНИЙ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИЙ ЧИННИК УТВОРЕННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ